

BIERNACZKY SZILÁRD

Magyar László, a közép-afrikai élő és élettelen természet feltárója

Azt mondhatjuk szinte, hogy nagy nemzeti bánatunkra szolgál, Magyar László életműve csonkán maradt ránk, hiszen nyomorúságos halálát tetézte, hogy a portugál hatóságok értesítése szerint az a ház, amelyben könyvei és iratai voltak elhelyezve, utóbb leégett.¹ És 1859-ben magyarul és németül megjelent könyve² folytatása, ha minden igaz, két kötetben és egyéb írásai, levelei, levélmásolatai örökre elvesztek a számunkra.

Mindemellett 2018-ban, amikor öt rendezvény, konferencia keretében is ünnepelethettük születésének 200. évfordulóját, sosem látott, igen gazdag számvetés született fennmaradt tudományos hagyatéka kapcsán.³ Ez a hagyatéék egy nagymonográfiából, hét naplókivonatból⁴ – egyik csak

németül – és kb. 60 levélből áll, utóbbiaknak jó része egyébként tudományos szempontból is értékelhető információkkal szolgál.

E számbavétel egyik legjelentősebb hozadéka, hogy fény derült a Magyar által feltárt és rögzített afrikai ismeretek sokoldalúságára, amelyek közül nem hiányoznak a természettudományos megfigyelések lejegyzései sem.

A Pallas nagy lexikonában e tekintetben még érzékelhetjük a korabeli és számos vonatkozásban alaptalan kritikák hatását: *„M. utazásainak tudományos eredményét régebben többre becsülték, mint a mai szigorú bíráló mellett. M.-nak földrajzi felvételei s csillagászati helymeghatározásai, a kellő tudományos készség híján, ki nem elégtők, ezért térképei is csak tájékozásul szolgálhatnak, részleteikben meg nem felelők. Hiányosak s tévesek természettudományi feljegyzései is. Ellenben eleven és kitűnő észlelőnek bizonyult M. az etnográfiai téren s a Kimbunda népekről adott leírása ma is egyik legbecsesebb adalék Dél-Afrika népeinek ismeretéhez. Kiterjedt utazásain M. sok, addig teljesen ismeretlen vidéket ismerttetett meg s sok oly felfedezést tett, melyet akkor kétségbe vontak, míg későbbi utazók azoknak helyességét igazolták. M. már 1852. fedezte fel a mu-kaszeker név alatt ismeretes világos színű néger törzset; ő volt az első, aki a Koanza és Kuango*

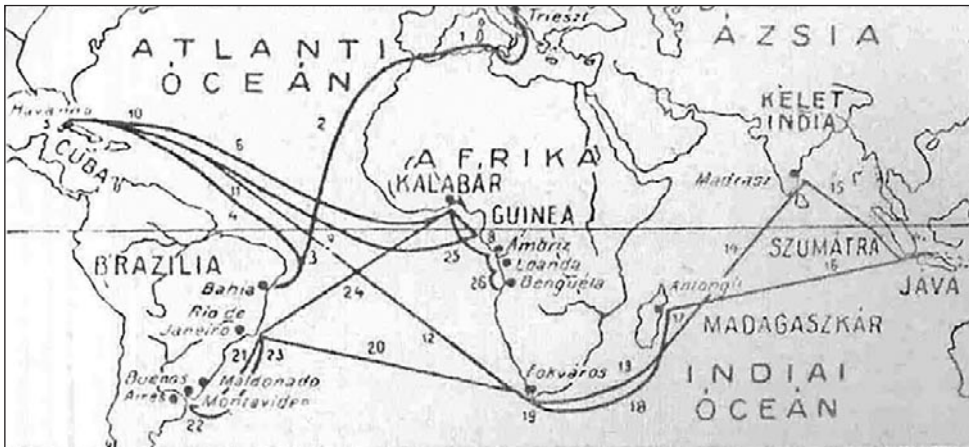
ten über die von ihm in den Jahren 1850, 1851, 1855 bereisten Länder Moluwa, Moropu und Lobal. = Petermann's Geographische Mitteilungen, 1860. (továbbiakban: Magyar, 1860.) 227–237. p. + 10. tábla.

1 Negyedik akadémiai ülés. Összes ülés. 1873. január 27-én. = A Magyar Tudom. Akadémia Értesítője, 1873. 1. sz. 39. p.

2 Magyar László délafrikai utazásai 1849–57. években. Sajtó alá egyengette, jegyz. ell. Hunfalvy János. 1. köt. Pest, 1859. (továbbiakban: Magyar, 1859.) XVI, 464 p., 8 t., 1 térk.; *Magyar, Ladislaus: Reisen in Süd-Afrika in den Jahren 1849 bis 1857. Aus dem Ungarischen von Johann Hunfalvy. Bd. 1. Pest–Leipzig, 1859. XII, 450 p., 8 Taf. 1 K.*

3 *Biernaczky Szilárd: Magyar László szellemi hagyatékáról. Az elvégzett és el nem végzett kutatási feladatokról születése 200. évfordulóján.* = Vasi Szemle, 2018. 5. sz. 523–550. p.

4 Magyar László délafrikai levelei és naplókivonatai. Kiadta Hunfalvy János. Pest, 1857. 26–91. p.; *Thirring Gusztáv: Magyar László élete és tudományos működése. Kritikai adalék a magyar földrajzi kutatások történetéhez. Magyar László kiadatlan írásaival. Bp., 1937. (továbbiakban: Thirring, 1937.) 161–164. p.; *Sebestyén Éva: Magyar László útinaplója és levelei Afrika belsejéből. Bp., 2008. 147. 2 p.;* Valamint egy naplórészlet csak német nyelven: *Ladislaus Magyar's Erforschung von Inner Afrika. Nachricht-**

Magyar László tengeri útjai 1843 és 1848 között (Thirring Gusztáv: Magyar László, a világhírű Afrika-kutató. In: Zászlónk diáknaptára, 1938–39. Szerk. Radványi Kálmán. Bp., [1938.] 116. p.)

forrásait felkereste; a Kuando, Kubango s Kuitu folyásairól is ő adta az első megbízható híreket s a Muata Jamvo birodalmáról tőle nyerte a tudományos világ az első részletesebb tudósításokat. Szintúgy előmozdította a partvidék ismeretének terjedését is.”⁵

Egy nemrégiben közzétett és Angola geológiájának kutatását összefoglaló tanulmányban a szerzőpáros sokkal lakonikusabban fogalmaz: „Angola felfedezői a 19. században kalandorok voltak, mint például Magyar László (1818–1864), aki 1849 és 1857 között fedezte fel Angolát, és akit kellően útbagazítottak abban a tekintetben, hogy az ország általános tudományos (azaz lakóinak, faunájának, növényének és szikláinak) megfigyelését elvégezze ...”⁶

Magyar ugyan éppenhogy senkitől sem kapott instrukciókat megfigyelései elvég-

zésére, hacsak nem vesszük számításba az angolai portugál hivatalnokok időnkénti felkéréseit ismeretlen területek és népek, térképezés vagy földművelési termények stb. kapcsán. Viszont éppen a geológia vonatkozásában kaptunk jelentős újdonsággal szolgáló tájékoztatást a Földrajzi Múzeumban, majd a megemlékezések sorát záró szombathelyi konferencián Szónok Miklóstól, a szegedi egyetem földtani és őslénytani tanszékének professzorától, mellesleg a Magyar család egyik leszármazottjától. A „Magyar László geológiai és ásványtani megfigyelései Délnyugat-Afrikában” címet viselő előadásból ugyanis megtudhattuk, hazánkfia afrikai feljegyzéseiből gazdagon áradnak olyan földfelszíni és főleg kőzetekre vonatkozó megfigyelések, amelyek akár ma is hasznosíthatók lennének, nemcsak a kutatás szempontjából, hanem a bányászat számára is. Igen szemléletes és rendkívül egzakt összefoglalóját teljes egészében idéznünk kell: „Figyelemre méltó, hogy magabiztos megfigyeléseket tesz a »fedetlen« (sivatagos), de a nehezen felderíthető »fedett« (talaj

5 A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. 12. köt. Magyar-Nemes. Bp., 1896. 3. p.

6 Masse, Pierre – Laurent, Olivier: Geological exploration of Angola from Sumbe to Namibe. A review at the frontier between geology, natural resources and the history of geology. = Comptes Rendus Geoscience, 2016. iss. 1. 80. p.

és növényzet) területeken is. Leírásai a mindenkor geológiai térképezést megelőző, felderítő, előzetes bejárás zárójelentéseinek a színvonalán van. Ezt a minőséget a nagy felfedező kortársaknál (Livingstone, Stanley) bizony alig vagy egyáltalán nem találjuk meg.

Munkáját megismerve láthatjuk, hogy elsőrangú, éles szemű természet megfigyelő és rendszerező gondolkodású egyéniség. Az ok-okozati összefüggéseket felismeri és leírja (például: vulkáni rétegzettség vagyis sztratovulkán. Arany tartalmú időszakos – torrens patak üledékeinek rétegzettsége és a rétegtartalomra való utalás).

A látóhatár hegyeinek körvonalából helyesen tud következtetni a geológiai felépítésre: vulkáni kúpokról, »csipkés« gneisz és gránitvonulatokról és gyűrt szerkezetekről ír.

Kiváló kőzet-és ásványtani alapismereteit bizonyítja a gneisz felismerése és a gypvasérc (mocsárvasérc) leírása stb. A különböző talajok felismerésében nyilván közrejátszott az a tény, hogy egy ideig a mezőgazdaságban tudós szakemberként elismert apja, Magyar Imre mellett dolgozott gazdatiszt gyakornokként.

Impozáns rajzkészsége volt, térképábrázolásai, néprajzi vonatkozású rajzai, emberábrázolásai szemléletesek, sajnos geológiai témájú vázlata nem maradt fenn.

Hangsúlyosak az ásványkincsekről szóló lelőhelyi leírásai mellett a bányaterületek védelméről szóló javaslatai is. A benguelai kormányzónak 1853-ban írt beszámolója például a Kuenene és Kubango folyamok közötti területen lévő gazdag vas-és rézbányákra hívja fel a figyelmet. Külön szól a malachitról, mely értékes ékszerkő. Sőt; hírt kap egy angol telepeskolónia érdeklődéséről az ércbányák iránt. Tartva a megjelenő angolok inváziós veszélyétől egy esetleges katonai beavatkozás szükségességét is

előrevetíti, figyelmeztet e stratégiai érc érdekében.⁷

Hadd idézzük fel itt ugyanakkor Magyar egyik idevágó megjegyzését monográfiájából, amely az általa bejárt területek egyikének geológiai tulajdonságaira utal, első szinten igazolva Szonoky professzor megállapításainak tényszerűségét: „Az ásványországot illetőleg hihető, hogy a Kiszángysi tartomány hegyeinek gyomrában többféle érc van, de még eddig senki sem kutatta ki, a tudatlan bennszülöttek csak a vasat keresik, melyet gazdasági eszközeik s fegyvereik készítésére szükségelnek, s melyet nagy könnyeden nyernek, midőn, úgy szólván a föld színén szedik föl.”⁸

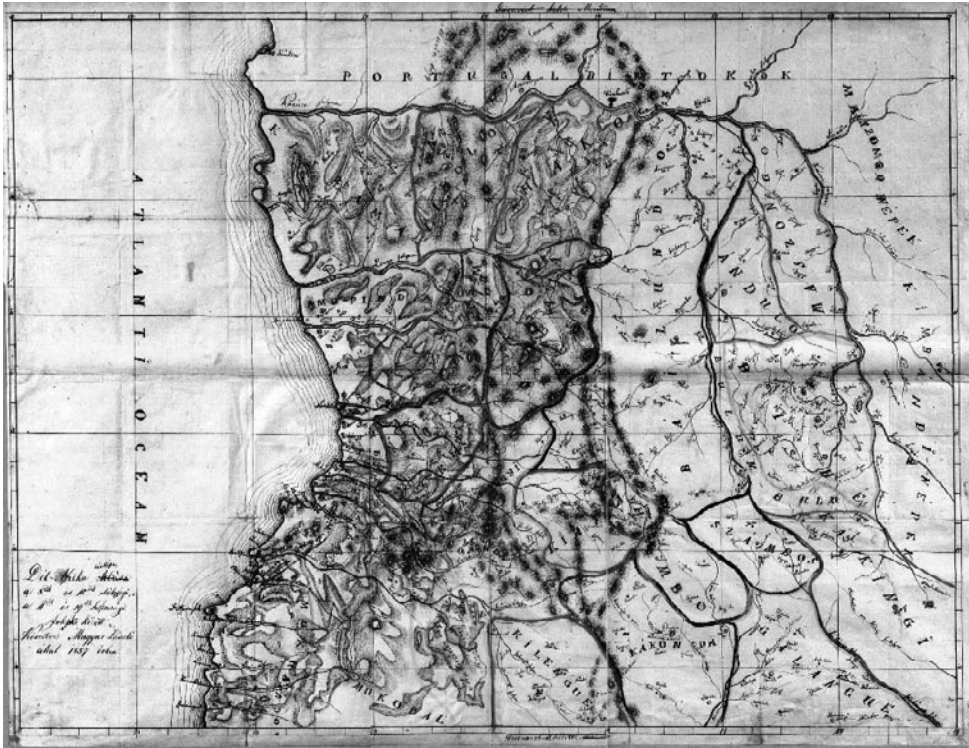
Ehhez fűzi szerzőnk a 17. jegyzetet: „A vas Afrika belsejében csaknem mindenütt fordul elő. A bennszülöttek rendszeren a mocsárok körül szedegetik a vasércet, s igen egyszerű módon készítik el. Kibokue országban a legfinomabb s a svédországinál nem alábbvaló vas fordul elő.”⁹

Érdemesnek látszik, érzékeltetésül, szemügyre venni magának Magyarnek a megfigyelései közül egy geológiai szemrevételezések szempontjából jóval meggyőzőbb leírását, mégpedig utolsó, életében megjelent írásából veszünk ezúttal egy olyan részletet, ahol világosan tetten érhető, amit Szonoky professzor összefoglal: „A köves alkatú hegyekkel bőven ellátott tartományban, hihetőleg nem hiányzanak a különféle ércbányák sem: Rézerekre magam is sok helyütt bukkantam, hol a malaquit sulphureto s az azurit éppen a földszínen található. A vas itt mindenütt bőven jön elő, úgyszintén helyenként már

7 Szonoky Miklós: Magyar László geológiai és ásványtani megfigyelései Délnyugat-Afrikában. In: Magyar200. Szombathelyi tudományos konferencia és megemlékezés. Szerk. Rákóczi István. Szeged, 2019. (továbbiakban: Rákóczi, 2019.) 26–27. p.

8 Magyar, 1859. 75. p.

9 Magyar, 1859. 51. p.

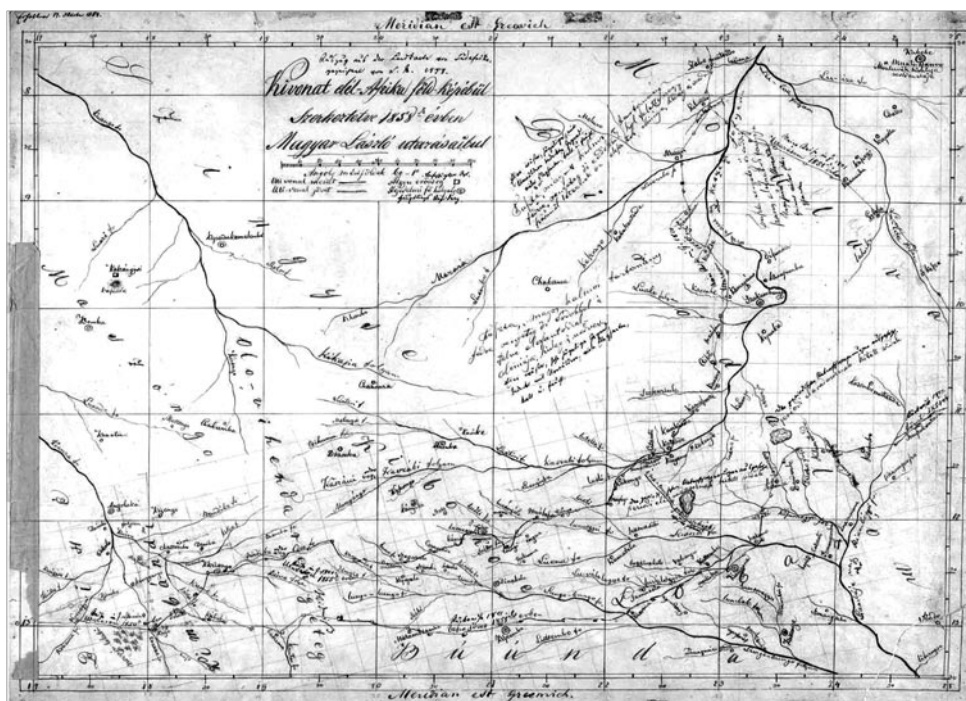
Magyar László térképe (Magyar, 1859. a első címlap előtt; Akadémiai Levéltár
MTAK Földrajz 4-r. 13/1858.)

kőszén-telepre is találtam, mégpedig a jó antracit neméből. De mindezek, úgyszintén még számtalan elrejtett kincsei is ezen tartományoknak, a természet szűz ölében hevernek. És tartok tőle, hogy azok igen későn vagy sohasem jutnak napfényre és használatra, kiváltképpen a portugál kormány kezelése alatt.”¹⁰

10 Magyar László: A délafrikai Munda-Evámbó, Lungo és Kapota tartományok általános földirati vázlat. Olvastattott az 1862. október 20-án tartott ülésben. = Magyar Akadémiai Értesítő (továbbiakban: MAÉ) A philosophiai, törvény és történettudományi osztályok közlönye, 1862. 1. sz. (továbbiakban: Magyar, 1862.) 264. p.; [http://afrikatudastar.hu/HU/magyar-afrika-tudas-tar/item/893-a-delafrikai-munda-evambo-lungo-es-kapota-tartoma-](http://afrikatudastar.hu/HU/magyar-afrika-tudas-tar/item/893-a-delafrikai-munda-evambo-lungo-es-kapota-tartoma-nyok-altalános-foldirati-vazlata-general-geographical-description-of-the-southern-african-munda-evambo-lungo-and-kapota-provinces-magyar-laszlo)

És ha már a Szónoky professzortól vett idézetben felmerült a térképészet fogalma, említenünk kell azt a kanosszajárást, amelyet a jeles fiatal kutató, Nemerkenyi Zsombor és erdélyi kollégája, Bartos-Elekes Zsombor járt végig, Magyar második eredeti térképének megtalálása ügyében. Ugyanis Cholnoky Jenő kolozsvári (ma: Cluj-Napoca, Románia) térképgyűjteményében találták meg Magyar László másodiknak hitt térképét – az elsőt lásd az 1859. évi

nyok-altalános-foldirati-vazlata-general-geographical-description-of-the-southern-african-munda-evambo-lungo-and-kapota-provinces-magyar-laszlo (továbbiakban: Magyar, 2015.) 12. p. (Megtekintve: 2020. december 8.)

A Gothában megtalált térkép (Nemerikényi – Bartos-Elekes, 2013. 16. p.)

monográfiában¹¹ –, amelyet először eredetinek vélték, majd később találtak rá – az előbbi csak másolat volt – az igazán eredetire Gothában, ahová Hunfalvy Jánostól kerülhetett el, mivel a térképet – akkor persze a korabeli szerkesztők módosításával – tették közzé a *Petermann's Geographische Mittheilungen*-ben.¹²

A szerzőpáros 2013. évi összefoglalása szerint: „Magyar László a Benguelából Bihébe tett utazását bemutató kéziratos térképét mellékletként csatolta az 1849–1857 között tett utazások leírásához. A térkép címe: »Dél Afrika térképe, a 8dik és 15dik

szélességi, s a 11dik és 19dik hosszági fokok között. Készítve Magyar László által 1857 évben.« (Magyar 1857). A térképet a szöveggel együtt Hunfalvy kézhezvételétől kezdve Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Levéltárában őrzik. Mintegy 150 éven keresztül ez volt az egyetlen olyan kéziratos térkép, amelyet egyértelműen Magyar László saját kezű munkájaként tartottak számon.¹³

11 Magyar, 1859. Dél-Afrika földképe a déli szél. 8- és 15-dik a keleti hossz. 11- és 19-dik fokai között. Készítette Magyar László, 1857.

12 Magyar, 1860. Taf. 10. Originalkarte von Ladislaus Magyar's reisen in Central-Afrika, 1850, 1851 und 1855. Von A. Petermann.

13 Nemerikényi Zsombor – Bartos-Elekes Zsombor: Magyar László térképei Kolozsvártól Gotháig. = Geodézia és Kartográfia, 2013. 5–6. sz. (továbbiakban: Nemerikényi – Bartos-Elekes, 2013.) 14. p.; <http://afrikatudastar.hu/HU/magyar-afrika-tudastar/item/2646-magyar-laszlo-terkepei-kolozsvartol-gothaig-laszlo-magyar-s-maps-from-kolozsvart-to-gotha-nemerikenyi-zsombor-bartos-elekes-zsombor> (továbbiakban: Nemerikényi – Bartos-Elekes, 2018.) 5. p. (Megtétekintve: 2020. december 10.)

„A kutatók 150 éven keresztül csak az 1857-es térképet láthatták, de a fennmaradt leírásokból biztosan lehetett tudni, hogy egy 1858-as Magyar-térkép is készült. Ennek eredeti kéziratosa változatát azonban másfél évszázadon keresztül senki sem látta, pontos tartalma egészen 2007-ig ismeretlen volt.”¹⁴

„Magyar László térképészeti tevékenységével kapcsolatban nagy jelentőséggel bír, valódi újdonságnak tartjuk azt a gothai kéziratosa térképet, amely nagyon egyező tartalmú a kolozsvári térképpel (Magyar 1858b).

A gothai térkép címe: »Kivonat dél-Afrika föld-képébül. Szerkezetetve 1858ik évben Magyar László utazásaibul« (Magyar 1858a). A térképpel feltételezhetően kapcsolatba került emberek – Magyar László, Hunfalvy János, August Petermann – más hiteles dokumentumokból ismert írásképeik alapján kijelenthető, hogy a szerző egyezik az 1857-es térkép készítőjével, azaz mondhatjuk, hogy ez a gothai példány Magyar László eredeti kéziratosa térképe. Ezzel párhuzamosan szintén az írásképpel alapján tisztává válik, hogy a kolozsvári térkép Hunfalvy János kéziratosa másolata (4. ábra).¹⁵

Nemerkényi ugyanakkor elvégezte korszerű informatikai eszközök igénybevételeivel e térkép – amint a másíknak is – vizsgálatát, amelyből az derült ki, hogy amint Livingstone földabroszai esetében, Magyaránál is a távolságok túlméretezettek. De hát ne felejtjük el, a távolságok mérésére eszközök híján csak a naponta megtett lépések számából tudtak akkoriban következtetni.

A térképészet, amint a néprajz is annak idején a geográfia tudományából nőtt ki,

vagy mindig is annak kísérője volt már az ókortól kezdve. Ugyanígy Magyaránál is a térképezés valójában a nagyszámú földrajzi jellegű megfigyeléséhez, mint kiegészítés kapcsolódik. Leírásainak, pontosabban földrajzi fölfedezéseinek jelentőségét viszont Gábris Gyula mindmáig kéziratban lévő tanulmányából vett idézettel kívánjuk érzékeltetni, amelynek külön értéke, hogy nemzetközi háttérrel megfestve tárja elénk a Magyar afrikai utazásai során feltárt vízrajzi újdonságokat: „A 19. század ötvenes-hatvanas éve – Ez az időszak jelenti az afrikai nagyfolyók – a Nílus, Kongó és Zambézi – problémakörét érintő kérdések megoldásának legfontosabb időszakát, amiről itt csak rövid összefoglalást lehet adni. A Nílus kérdés szorosan összekapcsolódik Kelet-Afrika tavainak, általánosan fogalmazva vízrendszerének feltárásával, térképezésével. Ebben is az angol utazók – Speke, Burton, Baker (és Sas Flóra) – érték el a legnagyobb eredményeket. A Kongó mentén Stanley tört előre (szó szerint véve). Ezek az eredmények azonban csak később, a hetvenes-nyolcvanas években jelennek meg Afrika térképein.

Magyar László kontinentális léptékben is jelentős felfedezését szintén az ötvenes években tette. Legjelentősebb földrajzi eredménye a Kongó és a Zambézi kapcsolatának, más-képpen fogalmazva a Kongó- és a Kalahárimedence vízválasztójának felismerése. Itt és most a felismerés elsőségének és a felismerés közlésének a kérdése fontos. Az előbbi nehezen vitatható, a második egyértelmű. Magyar László 1851 áprilisában a Kassai mentén észak felé utazott, innen délkeleti majd délnyugati irányba továbbhaladva elérte a Liambaja-folyót, melyről úgy tudta a Zambézi forrása. A két nagy afrikai folyó vízválasztóján járva így elsőként ismerhette fel a vízrendszerük sajátosságait.

14 Nemerkényi – Bartos-Elekes, 2013. 14. p.; Nemerkényi – Bartos-Elekes, 2018. 5. p.

15 Nemerkényi – Bartos-Elekes, 2013. 16. p.; Nemerkényi – Bartos-Elekes, 2018. 9. p.

Livingstone 1953 februárjában ért dél felől jöve a Dilolo tóhoz, s itt vette észre, hogy vízválasztóra érkezett: eddig a folyók déli folyásirányát észlelte, innen pedig északra, a Kassai vagy Loké vizébe, végül a Kongóba ömlenek a patakok-folyók. A Lotemboua folyó bifurkálását is leírta a Lunda fennsíkon. Ekkor még nem ismerhette a világ Magyar utazásainak eredményeit, amelyek csak 1857-ben (Petermann's Geographische Mittheilungen), ill. 1859-ben (Hunfalvy gondozásában) magyarul és németül is jelentek meg nyomtatásban, viszont Livingstone már 1854-ben kiadta utazásainak leírását, majd 1857-ben megjelentette Afrikát átszelő útjának térképét.¹⁶

Ezúttal is hadd színesítsük összeállítunkat egy Magyartól vett részlettel, amely egyúttal utazónk oly sokat emlegetett éles megfigyelő készségét is jól jellemzi, és amelyet ezúttal a vizek sokoldalú feltáráásával igazol. A szövegrészlet Magyar ismert, 1859. évi naplója német kiadásának ellenőrző visszafordításából származik: „Az Atlanti-óceántól keletre, több fokon keresztül hamarosan Afrika belső részébe vezetem az olvasót. Ha nyugaton elhagyjuk Bihé országát és átkelünk a Koansa folyón, akkor megérkezünk Djim-bándiba vagy Kim-bándiba, amely a mocsárvidékig nyúlik. Határai a következők: északon a Massongo országok, keleten a nagy kiterjedésű, lakatlan Olo-wihenda erdőségek, melyek a területet a Kibokoe vagy Djiokoe országoktól elválasztják, délen a Bángo-A'kánuka sambuella népek birtokai, nyugaton végül pedig a Koansa folyam.

Az ország alapvetően dombos terület, dombjai keletre haladva egyre magasabbak, felszínüket sűrűn borítják a középmagas

erdők. Termékeny földje fekete és vörös agyagos homokból áll. Folyói: Kuiba vagy Kuiwa, ami az Olo-wihenda erdőben ered és egyesülve néhány kisebb, északról és délről érkező folyóval, vize hajózhatóvá válik. Szép kanyarulatokkal két részre osztja a tartományt, majd a Koansába ömlik. A Kuiba mellékfolyói: Bem-dika, Kambálé vagy Umbálé, Kotia, Windika vagy Ssi-sse, Kuima és Karima. – A Kujo délkeleten, a Buunda-fennsík mocsaraiban ered. Csak az esős időszakokban van jelentősebb mennyiségű vize, a száraz hónapokban nyugodt folyású, nem túl mély a vize, így folyik bele a Koansába. A Kim-Bándi tartomány aránylag nagy számú népessége a „muá-nángána” címet viselő törzsfőnek hódol, akik különböző rangúak és részben egymástól függetlenek. Legelőkelőbb törzsfőjük Kujo. Létezik egy azonos nevű helység, ami a Koansa keleti partján húzóódó dombra épült. Innen nagyszerű kilátás nyílik a közelben kanyargó folyóra és az itt elterülő, sűrű erdőkkel körülvett rétekre. Kujo a Koansa egyik legnevezetesebb átkelőhelye.”¹⁷

A földrajzi leírásoknak sajátos vonatkozását adják a földrajzi vagy helynevek, amelyekből Magyar írásaiban bőséges mennyiséget találunk. Tulajdonképpen e nevek korszerű átírása, mai nevekké váló beazonosítása, illetve a már nem létezők kiszűrése lenne a Magyar írások kritikai kiadásának egyik fő feltétele. Nemerkenyi Zsombor 2008. évi doktori disszertációjában lényegében megkezdte az idevágó munkálatokat.¹⁸ De hogy milyen jelentősége van e földrajzi nevek pontos megadá-

16 Gábris Gyula: Afrika Magyar László korában – az európai kultúra földrajzi ismereteinek fejlődése a fekete kontinensről (vázlat). Kézirat. Bp., [2012.] (továbbiakban: Gábris, [2012.]) 6–7. p.

17 Magyar, 1860. a 4. jegyzetben megadott német nyelvű naplórészlet, ford. ms., 2–3. p., BSZ archívumában.

18 Nemerkenyi Zsombor: Magyar László térképészeti munkájának összehasonlító elemzése. Doktori értekezés. Bp., 2008. 149 p. <https://docplayer.hu/6378561-Doktori-ertekezés-nemerkenyi-zsombor-2008.html> (Megtekintve: 2020. december 10.)

sának, kitűnik abból, hogy Hunfalvy János nyomán Thirring Gusztáv már egy 1888-ban megjelent tanulmányában kénytelenül felveszi a kesztyűt a nyugati folyóiratokban megjelent állításokkal szemben, amelyek kétségbe vonták Magyar felfedezéseit, éppen a földrajzi névmegadásokkal összefüggésben: „Ha mi saját magunk ily képtelen és koholt dolgokat terjesztünk Magyar Lászlóról s nem igyekszünk utazásainak néhány homályos pontját tisztázni, nem lehet csodálnunk, hogy Magyarról a külföldön is téves fogalmak vannak elterjedve. A külföld egyes írói megtagadnak Magyarót: minden érdemet s minthogy egyes állításai tévesek, távolságbecslései nagyrészt hibásak, és földrajzi nevei gyakran eltérnek az újabb utazók által említett helynevektől, azoknak semmi fontosságot nem tulajdonítanak. Erre például a következő szolgálhat. Hassenstein Bruno Petermann Geogr. Mittheilungen-jeinek 1862. évfolyamában Kongo és Angola térképét bírálgatja, melyeket ő kongói naplójában használ, s így szól: »Die Lage des von ihm genannten hohen Berges Mu Serra und die Mündung des Plusses Mutu-an-kapuka bleibt freilich nach dieser, aller Entfernung- und Richtungsangaben entbehrenden Beschreibung sehr ungewiss und die Schilderung einer Fahrt den Zaire aufwärts bis zu den Fällen von Upa (ob die Yellala Tuckey's?) mit Angabe einer Menge neuer Namen verliert ebenfalls an geographischem Werth, da die hier gegebenen Entfernungen oft um mehr als das Dreifache übertrieben sind. Die Erkundigungen, welche Magyar von portugiesischen Sklavenhändlern über den oberen Lauf des Zaire einziehen konnte, scheinen uns nicht von der Art, um viel Vertrauen einzuflößen und sind schwer mit den sorgfältigen Erkundigungen Livingstones zu vereinigen.« (A nagy hegység, amelyet ő

nevezett el Mu Serrának és a Mutu-an-Kapuka folyótorkolatnak a fekvése (vagy amelyet róla neveztek el), a minden távolságot és iránymeghatározást nélkülöző leírásban nagyon bizonytalan. És annak az utazásnak a leírása is, amely Zairéba történt, az Upa vízésésekhez (vagy a Yellala Tuckey nevűekhez?), egy csomó új név megadásával, ugyanúgy elveszíti geográfiai értékét, mert az itt megadott távolságok gyakran több mint a háromszorosát teszik ki a valószínűságnak. Azok a tudakozódások, amelyeket Magyar portugál rabszolga-kereskedőtől szerzett be a Zaire felső folyásáról, nem tűnnek olyan jellegűnek, amelyek sok bizalommal tölthetnének el bennünket, és nehéz összeegyeztetni őket Livingstone gondos tájékoztatásaival.)

Eme szigorú bírálat azonban teljesen indokolatlan és igazságtalan, mert azt látjuk, hogy ama inkriminált helynevek az újabb utazók, Stanley, Johnston, Chavanne, Baumann, Weinek útleírásaiban egy-két kivétellel mind előfordulnak s Magyar leírása az újabb tudósításokkal teljesen összevág. Az Upa, vagyis a Faroszungo vízésésről íj. Jankó János kimutatta, hogy az nem egyéb, mint a Jellala vízésés, s egyúttal előadta azokat, melyek miatt a Faroszungo név ma már nem használatos. Ami pedig a Kongó felső folyásának vázolását illeti, valóban bámulunk kell Hassenstein naivságát, aki nem vette észre, hogy Magyar ez alatt voltaképp a Kuangót értette, melyet ő a Kongó felső folyásának tartott, s melynek partjain az újabb utazók, Mechov, Capello és Ivens konstatálták mind ama helynevek létezését, melyeket Magyar említ.¹⁹

19 Thirring Gusztáv: Újabb adatok Magyar László életrajzához. Előadatott a márczius 22-ki ülésen. = Földrajzi Közlemények, 1888. 6. füz. 334–335. p.; <http://afrikatudastar.hu/HU/magyar-afrika-tudastar/item/92-ujabb-adatok-magyar-laszlo-eletrajzhoz> 4. p. (Megtekintve: 2020. december 10.)

A szombathelyi konferencián Puskás János foglalkozott Magyar időjárásra vonatkozó meteorológiai megfigyeléseivel. Előadását azonban nem írta meg, és az a konferenciakötetben nem látott napvilágot. Szerencsénkre e kérdéskörrel is rendelkezésünkre áll egy elemzés, mégpedig ismét Gábris Gyula tollából. Geográfus kollégánk módszeresen kigyűjtötte Magyar írásaiból a hőmérsékletre, illetve a hőmérséklet környezeti hatásaira vonatkozó feljegyzéseket, összevetésül megadva Angola mai éghajlati diagrammáját. Bevezetésül a következőket írta: „Kevésbé ismert azonban, hogy utazásai során a többféle megfigyelés mellett – többé-kevésbé rendszeresen – időjárásra vonatkozó méréseket is végzett. Ez gyakorlatilag a hőmérsékleti adatok regisztrálását jelentette. Mérőeszköze egy Réaumur típusú hőmérő volt, amely a víz fagyáspontját 0 foknak, forráspontját 80 foknak vette. (...) Időjárási mérésnek tekinthető még a légnyomás mérése is; azonban írásaiból kitűnik, hogy ezt a sokkal ritkábban végzett mérést elsősorban a bejárt terület magasságának meghatározására, vagyis térképezési célokra használta, így ennek meteorológiai értéke nincs.

Mérései nem voltak rendszeresek. Alkalmanként naponta elvégezte azokat és rögzítette az adatokat, máskor azonban hosszú kihagyások vannak naplójában. A mérés időpontja sem volt állandó; gyakran a napi szélsőségeket – a leghidegebb, ill. a legmelegebb órák hőmérsékletét – adja meg. Azonban ebből is lehet érdekességeket kihámozni, mint pl. a trópusi fronttal érkező gyors és nagymértékű változások esetében tette azt.

Más kategóriába tartoznak az átfogó jellegű klimatológiai megfigyelései, értékelései. Benguelában és Bihé-ben bizonyára több éves tapasztalatait foglalja össze, de azokon a vidékeken, ahol csak átutazott, és személyes megfigyelésekre, tapasztalatok szer-

zésére nem volt elegendő ideje, a helyi emberektől kapott információkat dolgozta fel. Ezeket ellenőrizni – pontosabban fogalmazva összehasonlítani – lehetne a mai, hivatalos méréseken alapuló adatsorokkal. Nemcsak ezt a munkát lenne érdemes elvégezni, hanem a megfigyeléseinek kritikáját is át kellene gondolni.”²⁰

Hadd idézzünk azonban ezúttal is magától Magyarától egy részletet, bemutattva, hogy miként jeleníti meg utazónk az angolai éghajlati jelenségeket és hatásukat: „Éghajlata e tartománynak igen forró, mely mégis a tenger közelében a naponként rendszeren beállani szokott dél-nyugati paszszát szelek által mérsékelve, tűrhető. De beljebb, hol már az említett szelek frissítő befolyása nem érezhető, a nyári október, november, december, január, február, március és április havakban majd csaknem tűrhetetlenül meleg. Amidőn a fővény köves, kopár földszínére függőlegesen eső égető napsugarak, arról kétszeresen visszaverődve, még az árnyékban is 40°–45° Reaumur foknyi forróságot okoznak, mely a mélyen fekvő és köves alkatú magasodásoktól befogott völgyekben pokolbeli forrósággá lesz.”²¹

„Az esők általában gyérek, a tengerpartok hosszában, de a tartomány belsejében bővebb és rendszeres a periodikus időszakban, s némely években oly tetemesek, hogy számtalan folyói szélesen kiterjedő áradásokat okoznak, amidőn a mélyen fekvő völgyek, hol különben a vándor úgy vélné, hogy a világot sem volt soha egy csepp (víz), ilyen alkalmal duzzadt folyamokká növekednek.”²²

Magyar írásaiban, a monográfiában és a hat plusz egy naplókivonatban gazdagon tárulnak eléink a különlegesebbnél különlegesebb földrajzi tájak, ugyanígy tró-

20 Gábris, [2012.]

21 Magyar, 1862. 259. p.; Magyar, 2015. 7. p.

22 Magyar, 1862. 260–261. p.; Magyar, 2015. 9. p.

pusi növények és állatok, gyakran latin nevükkel is megjelölve. Sajnos, ezeknek az elemző áttekintésére, feldolgozására még nem született kísérlet. Így, aztán mi magunk itt csak legfeljebb idézetekkel vagyunk képesek felvillantani utazónk már említett, szinte fotografikus megfigyelőképességét. Milyen kár, hogy nem hagyott hátra sokkal több grafikus vázlatát, mint amennyi a monográfia végén, mindössze nyolc táblán található.²³ Korábbi feljegyzéséből vesszük a következő részletet, amelyben világosan kirajzolódik, miként kapunk képet a növényzetről, az állatokról, a tájról és a velük kapcsolatban álló emberekről: „Az Olo-vihenda erdőség csaknem egészen néptelen, s csak némely elefántvadászok és mézszedők, kik Gyioke és Bunda országokból kerülnek oda, kóborolják be, amint szinte a délről északra feljáró, tökéletesen nomád életet folytató ka-szekel, vagy mint őket délen nevezik, mu-kankála hordák. Annál több vadállat tanyázik ott. A mérges oroszán egészen háborítatlanul gyakorolja ottan rettenetes hatalmát az állatországon; az elefántok és rhinocerosok (orrszarvúak) is kényükre tenyészhetnek a földet borító dús növényzeten táplálkozva, annál is inkább, mivel az erdősűrűségeket kisebb nagyobb mezőségek váltják fel.

A magas fáknak örökös sötét árnyékában járó utasban a szakadatlanul feltáruló, buja és változatos természeti jelenetek fellegző érzelmet keltenek, de az őt folyvást környező síri néma csend csakhamar búskomor elfogódást támaszt lelkében. Az untató egyformaságot csak az itt-ott kisebb-nagyobb távolságra előforduló nyílások, melyek fűvel gazdagon borítottak, s kristálytisza vizerektől keresztül hasítottak, szakasztják meg. Ezeket a erdőnyílások

kat az elszórva legelésző vadak csoportjai is élénkítik könnyű mozgásaikkal.

E területnek földszíne egész kiterjedésében hullámos magaslatokkal váltakozik, melyek keletre hova-tovább emelkedve a Gyioke tartomány szélén összpontosulni látszanak, s eképpen ott a dél-afrikai fennsíkok egyik jelesebb magasodási (kulminációs) pontját képezik, melyről számtalan vízer folyik nyugatra és keletre. Európai ember még csak gyanítani sem merné, hogy ott Afrika belsejében oly bőséges és állandó víztömeg létezen, mint amennyi ezen rengeteg erdővel fedett magas vidéket elárasztja. Minden irányban ömlenek kisebb nagyobb folyók és vízerek, melyeknek szélesen iszapos és ingoványos partjai még a gyalogos utazókat is hátráltatják. Teherhordó állatokkal pedig majdnem lehetetlen volna azokon keresztül járni.²⁴

Különös, hogy sem külföldi, sem hazai kutató sosem vette a fáradságot, hogy számba vegye Magyar igen értékes adatait az őt befogadó nép, az ovimbunduk (Bihé törzsi királyság) egészségi állapotáról, a közöttük divó betegségekről. Idézetünk-ből ugyanakkor egyértelművé válik, hogy sok más törzsi állapotú afrikai közösség módjára a hagyományos gyógymódokat babonás hiedelmek keresztezik, amelyek sok esetben éppen lehetetlenné teszik a felismert hatásos gyógyítási módok alkalmazását; nem véletlen, hogy mind a mai napig a hiányzó afrikai egészségügyi ellátás okán orvosi missziók igyekeznek különféle tanfolyamok útján a helyi gyógyítókat rávenni arra, mi az, ami hasznos, és mi az, amit

24 Magyar László: Rövid tudósítás a Moluva vagy Moropuu és Lobál Országokról. Székfoglalólv. october 10. 1859. = MAÉ, 1859. 11. sz. 924–925. p.; <http://afrikatudastar.hu/HU/magyar-afrika-tudastar/item/2062-rovid-tudositas-a-moluva-vagy-moropuu-es-lobal-orzagokrol-short-report-about-moluva-or-moropuu-and-lobal-countries-magyar-laszlo-5-7-p>. (Megtekintve: 2020. december 10.)

23 Magyar, 1859. 1–8. t.

nem szabad használni gyakorlatukban: „Az erdők töltve vannak számtalan fajú illatos s orvosi növényekkel, s a bennszülöttek sok orvosi növénynek ismerik tulajdonságait, de mivel a nyavalyákat a gonosz lelkek varázslatának tulajdonítják, azért leginkább a kimbandákhoz [varázslókhöz – BSZ] folyamodnak, hogy áldozatokkal a gonosz lelkek haragját megkérleljék, s éppen a legsúlyosabb betegségekben nem használnak orvosságot. A kimbandák a halandók legálmokabb imosztorai már kora gyermekségektől a tettetés és hazugság mesterségébe beavatván, a nép babonáját okosan ki tudják zsákmányolni s a betegségek elhárítására a legnevetésesebb s a józan ésszel egészen ellenkező módokat alkalmaznak.”²⁵

„Nem szenved kétséget, hogy a kimbandák sok és feltűnően jótékony orvosi növények tulajdonságát ismervén, azok által szapora és szerencsés gyógyításokat eszközölnék, de minden tetteiket nevetéses és titkos babonafátyolba burkolják s a valódi gyógyszert s alkalmazása módját is nagy titokban tartják, ezért általuk lehetetlen azoknak ismeretébe jutni. Csonttöréseket, mély vágásokat igen hamar tudnak meggyógyítani, de minthogy az orvosszerek, alkalmazása előtt, alatt s után a legotrombább szertartásokkal élnek, azért a beteg felgyógyulását inkább ördögi kuruzsolásuknak, mintsem a gyógyszer hatásának tulajdonítják.”²⁶

Bizonyos értelemben a természettudományok, bizonyos mértékben a hagyományos gazdálkodás világába vezetnek Magyarinak azok a feljegyzései, amelyek a helyi földművelésről, művelési technikákról, terményekről, sőt, kereskedelemről adnak képet. Sajnos, Vajkai Zsófia 1989. évi nagy értékű tanulmánya csak portugál

nyelven érhető el.²⁷ Viszont szombathelyi előadása, amelyben saját Magyar Lászlóra vonatkozó kutatásainak összefoglalóját nyújtotta, röviden ismertette idevágó eredményeit: „Rátérve az angolaiak földművelésére, Magyar László írásait, leveleit végigolvasván külön választottam a gyűjtőgető, állattenyésztő és földműves népeket. Ismertettem mindazt, amit látott és feljegyzett a földművelés egyes mozzanatairól, a használt szerszámokról, a termelt növényekről, a belőlük készült alapvető ételekről. A termelvények értékéről a cserekereskedelemben, s nem utolsó sorban arról, hogyan vélekedtek a helyiek a földművelésről, kinek volt az a kötelessége, maga Magyar hogyan keréskedett, mely növényekről tudott, amelyek a gyarmati gazdálkodás során kerültek, vagy kerülhettek az afrikaiak kezére. Az ő ezekről való vélekedéseit egyébként viszont láttam a Levéltárban [Lisszabonban – BSZ] talált más iratokban is. Bizonyára nagy érdeklődésre tarthat számot Magyar beszámolója az arató ünnepekről és egyes varázsló szertartásokról, ahol a kultikus céllal gyűjtött vagy természetett növények kaptak nagy szerepet.”²⁸

Elvezetnek a természettudományok köréből Magyarinak azok az adatai, amely a korabeli angolai népességszámra vonatkoznak, de amelyek a nemzetközi tudományosságban máig figyelmet keltenek. Sárkány Mihály szombathelyi előadásában, amely egy sor kérdésben ad pontos és tájékozott helyzetjelentést a Magyarral kapcsolatos kutatások területén, felveti a nehezen feltárható egykori demográfiai állapotok kérdését: „Az afrikai történelem egyik legne-

25 Magyar, 1859. 346. p.

26 Magyar, 1859. 347. p.

27 Vajkai, Zsófia: Notas de László Magyar explorador da Africa, sobre a agricultura dos povos angolanos. In: Estudos em Homenagem a Ernesto Vegia de Oliveira. Coord. Fernando Oliverio Baptista et al. Lisboa, 1989. 825–850. p.

28 Úó: Adalékok Magyar László angolai utazásainak kutatásához. In: Rákóczi, 2019. 124. p.

Magyar László utazásainak átnézeti térképe
(Thirring, 1937. 15. p.)

hezebben tisztázható kérdése, írásos források hiányában, a demográfiai viszonyok alakulása. Linda Heywood és John Thornton kísérletet tettek arra, hogy felhasználják Magyar László becslését az ovimbundu tartományokban található falvak és a bennük lakók számáról. Magyar adatai részben a saját szemrevételezésén, részben általa megbízhatónak ítélt személyek adatközlésén alapultak, és kerekített számok voltak. A szerzők azonban úgy ítélték meg, hogy valószínűségük értékét növeli két tényező: az ovimbundu államokban adófizetési és katonaszerelési kötelezettség volt, ezért az uralkodó által ezzel a feladattal megbízottak, akik informátorai lehetek Magyaroknak, megfelelő ismeretekkel rendelkeztek.”²⁹

29 Sárkány Mihály: Magyar László kutatásainak utóélete a tudomány nemzetközi vérkeringésében. In: Rákóczi, 2019. 107. p.

A Sárkány Mihály által említett kutatók munkája, ellentétben azzal, amit pesszimizista módon Thirring Gusztáv, Ecsedy Csaba³⁰ vagy akár Krizsán László állít, miszerint Magyar kisodródott vagy inkább be sem került a nemzetközi kutatás színpadára, elsősorban utazónk kétségkívül nagy értékű adataira alapozva szemrevételezik az ovimbundu és ezáltal a közép-afrikai királyságok demográfiai viszonyait. (Tekintsünk el most attól a hamis információtól, miszerint nevezett kutatók szerint Magyar egy 1848-as menekült lett volna.): „Mintegy bizonyításképpen, hogy a hasonló forrásokban mennyi potenciál lehet, azt javasoljuk, hogy vizsgáljuk meg a magyar származású Magyar László kiterjedt demográfiai jegyzeteit, aki bejárta Angolát és közép-Afrika más részeit a 19. század közepén (1848–1857). Ezek a demográfiai jegyzetek azt sugallják, hogy Magyar feljegyezte több közép-afrikai királyság, de legfőképpen az közép-angolai Magas Felföldek népességi adatait, amely az ovimbunduknak ad otthont. Lehetséges, habár kicsit spekulatív, úgy értelmezni ezeket a közép-angolai adatokat, mint támpontokat, amelyek segíthetnek eligazodni, és megbecsülni a lakosság méretét, sűrűségét, illetve eloszlását szinte az egész angolai közép magas-felföldön és Zaire néhány részén a 19. század közepén. Továbbá, azon kívül, hogy mennyire hasznosak ezek a jegyzetek a népesség becslésében Közép-Afrika tekintetében, tanulmányunk példát mutathat más kutatóknak, akik Afrikában máshol, más időszakokat kutatnak, és kiderülhet, hogy a (korabeli) utazók statisztikai becslései jóval szilárdabb számbeli alapokon nyugszanak, mint azt korábban képzelték.

30 Ecsedy Csaba: Magyar László, 1818–1864. = Ethnographia, 1969. 4. sz. 554–564. p.

Magyar egy liberális menekült volt, aki az 1848-as magyar forradalom elől menekült először Brazíliába, majd áthajózott Angolába. Angolában részt vett a kereskedelemben, és Viye (azaz Bihe) államba költözött 1849-ben, ahol kiépített egy falut (azaz csak egy libátát, mondjuk udvarházat, Masisi Kiutu-ban, a Kiutu folyó mentén), és elvett feleségül egy (14 éves) fiatal lányt a helyi arisztokráciából (a törzsi király, Kaya-Kayangula lányát). Viyet bázisként használva, rendszeres utazásokat tett a fő közép-afrikai kereskedelmi utak mentén, délen egészen a Kalahariig, keleten egészen Lundaig, és északon a Kwanzaig, majd visszatért Európába 1858-ban (bár visszatérhetett volna). Kíváncsi utazóként hamar elnyerte a „Ngana Komo” becenevet, ami kb. annyit jelent „Miért? Uraság” (Mister Why?) (portugálban a como jelentése: miért?, hogy?). Földrajzi, társadalmi és nyelvészeti adatokat is gyűjtött, ezeknek egy jelentős része tudós szigort tükröz, ami hasonló Heinrich Barthéhoz és Gustav Nachtigáléhoz.

Amikor Magyar megérkezett Angolába, akkoriban a közép magas felföldeket több Ovimbundu királyság uralta, amelyek közül Viye, Ngalangi és Mbailundu voltak a legfontosabbak. Ezek a királyságok adószedői hatalommal is bírtak több kisebb állam felett, és Magyar idejében ez a három királyság éppen hogy elkezdett egy hatalmas kereskedelmi hálózat központjává válni, amely összekötötte Benguela és Lobito tengerparti kikötőit nagyjából a mai Angolával, Zaire-ral és Zambiával.

Magyar demográfiai adatai alapvetően falvak számából adódnak, amelyeket magasabb politikai egységekre osztott, ezek közül néhány független állam volt, de a többség alegységekből állt, amelyek maguknál nagyobb királyságok részét képezték. Innen aztán eljutott a lakosság becsléséhez, amelyet úgy kapott meg, hogy megszorozta a fal-

vakat egy faktoral, ezekhez hozzáadta a speciális becsléseket minden alegységhez, amelyekre a nagyon nagy települések, illetve általában a politikai (azaz a törzsi állami) fővárosok (kombalas) adataiból következett, végül az össznépeségi adatok becsléséhez eljutva.³¹

Amennyiben a demográfiát az emberföldrajz részének tekintjük, úgy e kérdéskör a természet- és társadalomtudományok között félúton helyezkedik el. Viszont a Magyar Lászlótól ránk maradt, csonkaságában is gazdag szellemi hagyaték további jelentős adalékai már a társadalomtudományok területére vezetnek át. Első helyen kell említenünk a rabszolga-kereskedelmet, amellyel kapcsolatos feljegyzéseire figyelmet érdemlő, de erősen módosításra szoruló elméletet épített rá Krizsán László.³² Amint Sárkány Mihály megjegyzi: koncentrált rabszolga-kereskedelem helyett inkább szűkülő rabszolga-kereskedelemmel kell számolnunk Magyar korában az általa megismert nyugat-afrikai tengerpartokon.³³ És hogy ez semmiképpen nem valamiféle gazdasági válságot, pusztán a kereskedők jövedelemforrásának elvesztését eredményezi. Ugyanakkor a rabszolgaság belső afrikai megnyilvánulásait oly részletesen bemutató Magyar-monográfia adott részleteinek feldolgozása, tudományos hasznosítása még várat magára.

31 Heywood, Linda – Thornton, John: African Fiscal Systems as Sources for Demographic History. The Case fo Central Angola, 1799–1920. = Journal of African History, 1988. iss. 2. 213–214. p.

32 Krizsán László: A koncentrált rabszolga-kereskedelem gazdasági és társadalmi hatása a nyugat-afrikai partvidék népeinek életére a 19. század közepén. In: A változó harmadik világ. Válogatás a magyar fejlődés-kutatások műhelyeiből. Szerk. Dobozi István, Láng László. Bp., 1985. 457–479. p. (Tanulmányok a fejlődő országokról; 117.)

33 Sárkány Mihály: Magyar László szerepe és helye a magyar Afrika kutatás történetében. = Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 2019. 20. sz. 88–89 p.

Ismeretes, hogy Fodor István egy igen magas színvonalú angol nyelvű monográfiában³⁴ dolgozta fel Magyar László nyelvi adatgyűjtését. (Itt kell említenünk, miért kell külön számba vennünk naplórészleteinek közreadásakor az 1859. évi napló, Magyar székfoglalója 1860. évi német kiadását: ugyanis a magyar kiadásból a beszámoló végére illesztett szójegyzék elmaradt, amelyet Fodor ugyancsak feldolgozott.) Néprajzi adalékaival legbehatóbban Sebestyén Éva foglalkozott.³⁵ Néprajzi gyűjtéseit általában és szórt folklórközléseit e szemle szerzője vette számba dolgozataiban.³⁶ Társadalom néprajzi információi, vagy például az őt befogadó bihéi törzsi királyság szokásjogi rendszerének leírása ugyancsak megérdemelné az elemző számbavételt, méghozzá komparatív módszerrel, más közép-afrikai törzsekről nyert hasonló (körü) ismeretek tükrében.

Ugyanis minden ellenkező elképeléssel szemben a hagyományos afrikai társadal-

mak, különösen a dinasztikus típusú, törzsi királyság szintjére emelkedő közösségek igen kidolgozott és európai értelemben vett jogi szabályozásokkal rendelkeztek, még ha csak a szóbeliség által érvényesültek is: példaként a ghánai akan/ashanti vagy a ruandai régi tutszi fennhatóságú királyság lejegyzett formájában vaskos kötetet kitevő szokásjogi rendszeréről szólhatunk itt. Magyar László könyvében olyan részletességgel kerül sor a társadalom eme szabályozó rendszerének feltárására, hogy méltán adhatnánk – tehát ugyancsak komparatív eszközöket is felhasználva – teljes képet mai szemszögből feltárva és vizsgálva az ovimbunduk jogszokásairól. Nem beszélve arról, hogy a kimbunda (varázsló) manipulatív játékában használt méreganyagok – lásd méregpróba – kapcsán máris ismét a természettudományok területén találjuk magunkat.

34 *Fodor, István*: Introduction to the History of Umbundu. László Magyar's Records (1859) and the Later Sources. Bp., 1983. 327 p.

35 *Sebestyén Éva*: Kaland és kutatás Afrikában. Magyar László életrajza. Bp., 2008. 288 p.; *Uő*: Magyar László műve és életútja. In: Magyar László utazása Dél-Afrika belsejében az 1849–1857-es években. Közreadja Uő. Bp., 2012. 7–58. p.

36 *Biernaczky Szilárd*: Magyar László néprajzi gyűjtései. A jeles terepmunkás születésének 200. évfordulóján. = Honismeret, 2018. 6. sz. 3–9. p.; *Uő*: Népköltészet, zene és tánc Magyar László munkásságában, = Irodalmi Jelen, 2019. 213–214. sz. 176–199. p.